

Róth Márton

ITÁLIAI UTÓPIÁK A RENESZÁNSZBAN

Utopie italiane nel Rinascimento

Uno dei periodi più sfolgoranti della cultura italiana è senza alcun dubbio proprio l'età rinascimentale. Le splendide corti servirono non soltanto come modelli nel codificare le norme della vita, ma allearono anche gli artisti più importanti del periodo. Dietro lo sviluppo delle scienze e delle arti, però, si nascosero gravi problemi sociali ed economici: la continua trasformazione della geopolitica, le divisioni religiose in crescita, gli influssi negativi delle scoperte sull'Italia minacciarono sempre di più il BelPaese già frantumato. In questa caotica situazione apparve con una grande impetuosità una nuova esigenza: la ristrutturazione dei saperi. Proprio questa voglia di creare modelli può essere rintracciata in opere come il Principe di Machiavelli, il Cortigiano di Castiglione ed il Galateo di Giovanni della Casa. Da questo punto di vista, non fanno differenza nemmeno le utopie, in quanto l'illusione di costruire una città ideale non è che un modo per ridisegnare la mappa della conoscenza umana al suo livello più alto. Nonostante il fatto che il mondo costruito dalle utopie sia astratto, esse si riferiscono sempre a una realtà vera e propria: infatti, la base del modellare consiste proprio nel risolvere i problemi più gravi dell'epoca. Di conseguenza, «il brave, new world» che nasce non è solamente una visione del mondo idealizzato ma, nello stesso tempo, rispecchia anche i problemi sociali, religiosi ed economici del Rinascimento italiano. Alla luce di questi fatti, la presente ricerca ruota intorno a un'ipotesi di lavoro: quella che le Utopie si pongano come delle enciclopedie. Tramite l'analisi comparativa, ho cercato di evidenziare differenze e somiglianze tra testi diversi che appartengono ad un arco temporale alquanto esteso e di giungere a delle conclusioni sintetiche rispetto al funzionamento del trattato utopico in senso lato.

Az olasz művelődéstörténet egyik legragyogóbb időszaka kétségkívül a reneszánsz korra datálható. A fejedelmi udvarok pompája (gondoljunk csak a Montefeltrók Urbinojára, a D'Esték Ferrarájára, vagy a Gonzagak Mantovájára) nem csak a társas élet szabályainak – egész Európára kiterjedő – kodifikálásában szolgált modellként, hanem otthont biztosított a kor legnagyobb alkotóegységének is.¹ A szárbazökkenő tudományos és művészi fejlődés mögött azonban súlyos társadalmi és gazdasági problémák húzódtak meg: a térség geopolitikai térképének folyamatos átalakulása (a francia–spanyol háborúktól kezdve az oszmán birodalom előrenyomulásáig), a születőben lévő vallási széttagoltság, vagy a földrajzi felfedezések negatív hatásai egyaránt fenyegetettséget jelentettek a darabokra szakadt Itáliának.²

---

¹ Az itáliai udvari életről és irodalomról összefoglalóan magyarul lásd VÍGH É., *Éthos és kratos között. Udvar és udvari ember a XVI–XVII. századi Itáliában*, Osiris, Budapest 1999; VÍGH É., *Udvari élet művésze Itáliában*, Balassi, Budapest 2006

² 1494-ben VIII. Károly francia király a Nápolyi királyság meghódítására indul, aminek következtében a Medicek hatalma Firenzében megdől; 1499-ben XII. Lajos francia király elüldözi Ludovico Sforzat, ismertebb nevén a Mór, és elfoglalja Milánót; 1504-ben létrejön a lyoni egyezmény, amely Itáliát két részre osztja: délen a spanyoloknak, északon a franciáknak biztosítva befolyást; 1511-ben

Eme kaotikus helyzetben – mintegy válaszként – elementáris erővel jelent meg a már megszerzett tudás új rendszerbe foglalásának igénye: ezt a modellalkotási szándékot vélhetjük felfedezni Machiavelli *Fejedelmében*, Castiglione *Udvari emberében*, vagy Della Casa *Galateójában* is. Nincs ez másként az utópiák³ esetében sem, hiszen az ideális város megteremtésének illúziója nem más, mint a kor legmagasabb szintű ismereteinek a logika törvénye szerint való enciklopédikus újrendezése. Jelen esetben az ismeretek újszerű strukturálására az ad lehetőséget, hogy a leírás tárgyává váló város saját működéséből nem rejt el semmit, nem disszimulál.⁴ Vagyis a város egy olyan mentális struktúráként jön létre, amely átlátszóságánál fogva pontosan meg tudja jeleníteni azt a tudást, amelyből született, és amelynek maga is formát ad.⁵

Az ismeretek eme új rendszerbe foglalása a valóságábrázolás egy olyan sajátos típusát hozza létre, amelyben az ábrázolt világ nem objektív, hanem szerzői intenció által módosított. Az író a valóságot a saját igényei szerint átalakítja, hogy ezáltal ne azt mutassa be, ami van, hanem azt, ami lehetne.⁶ Eme ideális modell létrehozása azért alapvető fontosságú, mert csak egy tökéletes mintával történő összevetés során rajzolódna ki egy létező (jelen esetünkben a 16. századi történelmi) valóság javításra szoruló strukturális hibái.

Noha az utópiák létjogosultsága abból eredeztethető, hogy valóságuk időn és téren kívül esik – vagyis mindig képesek ajánlani egy olyan *bic et nunc*-ot, amelyben a társadalmi élet alapvető princípiumai a valóságostól teljesen eltérő módon jelennek meg – fiktív realitásuk sok esetben konkrét és jól meghatározható valóságra reflektál: ez abból fakad, hogy modellalkotásuk alapja nem más, mint a kor leg súlyosabb problémáira történő válaszkeresés.

II. Gyula pápa létrehozta a franciák ellen tömörülő Szent Ligát, I. Károlyt 1519-ben (V. Károly néven) német-római császárrá koronázzák; az 1525-ös paviai csatában V. Károly szétkergeti a francia csapatokat és bebörtönzi I. Ferenc francia királyt; 1526-ban létrejön a cognac-i liga, melyben az olasz államok Franciaországgal (I. Ferenc) és Angliával (VIII. Henrik) közösen Spanyolország – a császári hatalom – ellen szövetkeznek, 1527-ben (Sacco di Roma) V. Károly német zsoldosokat küld VII. Kelemen megbüntetésére; 1559-ben létrejön a cateau-cambresis-i béke, amely legitimálja Spanyolország hegemoniáját Itália fölött.

³ A reneszánsz ideális városról alkotott elképzeléseit illetően lásd HAJNÓCZI G., *Az ideális város a reneszánszban*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.

⁴ Vö. B. BACZKO, *Utopia*, in: *Enciclopedia*, Einaudi, Torino 1981, XIV, pp. 856–920, p. 880.

⁵ Vö. L. BOLZONI, *Le città utopiche del Cinquecento italiano: giochi di spazio e di saperi*, in «L'Asino d'oro», IV (1993), n.7, pp. 64–81, p. 66.

⁶ Vö. R. TROUSSON, *Viaggi in nessun luogo*, Longo, Ravenna 1992, p. 13.

A tudás újrendszerzésével egyetemben a 16. századi utópiák célkitűzése tehát az, hogy megfelelő kiutat találjanak a kor gazdasági és társadalmi problémáiból: létrejöttekkel egy olyan társadalmi berendezkedés eszményét hirdetik meg, amelyben a vagyoni, de legalábbis a morális egyenlőség mindenki számára törvényileg garantált.⁸ Az igazságosabb társadalom utáni vágy gondolata alapvetően két pilléren nyugszik: egyrészt a racionális gondolkodás mindenhatóságába vetett humanista hiten, másfelől egy újfajta természetfelfogáson, amely a természetet mindig olyan, önmagában elégséges, belső okként értelmezi, ami a világ számára a működés harmóniáját biztosítja.⁹ A racionalitásba vetett hitből és eme újfajta természetfelfogásból vezethető le az ember végső feladata is: az pedig nem más, mint a természetnek műalkotássá történő átalakítása a racionalitás eszközén keresztül.¹⁰

A természet felé fordulás szándéka fontos szerepet játszik a morális értékrend kialakításában is. A politikai kérdések területén a természethez való visszatérés gondolata magába foglalja az egyenlőség és a törvényesség elvét is. A türannoszok korának felelőtlen zsarnokoskodása, az abszolutista, magának minden önkényt megengedő, kizsákmányoló állam embertelen szemlélete nyílt ellentétbe került az emberi természetből fakadó testvéri szeretet idilli víziójával¹¹. A természet szerinti élet elvével összhangban – amely egyébként nem más, mint a virtus maga¹² – az utópiák törekvése kettős: egyfelől a politikai élet jobbá tételére törekszenek, másrészt pedig az anyagi javak igazságosabb társadalmi elosztását célozzák meg, hogy ezzel is csökkentsék a visszaélések okozta szociális egyenlőtlenségeket.

A természeti törvényekre alapozott, romlatlan, közösségi élethez történő visszatérés fontos szerepet játszik az irodalmi hivatkozások szintjén is. Eme

⁷ A kor problémáinak explicit kifejtésével találkozunk Morus *Utópiájában* is, amikor Csupatúz Rafael felidézi a Sir John Morton bíboros érsek házában lezajlott parázs vitát. Vö: MORUS T., *Utópia* (ford. Kardos Tibor), Szent István társulat, Budapest 2002, pp. 35–52.

⁸ Vö. *Utopisti e riformatori sociali del Cinquecento*, a cura di C. Curcio, Zanichelli, Bologna 1941, pp. VII–VIII

⁹ Vö. L. FIRPO, *L'utopismo del Rinascimento e l'età nuova*, in: *Lo stato ideale della Controriforma*, Laterza, Bari 1957, pp. 241–261, p. 245.

¹⁰ Ez a meggyőződés metaforikus formában is testet ölt Morus utópiájában: Utópo, az állam első királya, saját kezével szakítja le a szigetet a kontinenshez tartozó földnyelvről, mintegy szimbolikusan is tanúbizonyságot téve egy olyan autonóm emberi alkotás születéséről, melynek létrejötte nem Istenre, hanem kizárólag az emberi elme racionalitására vezethető vissza.

¹¹ Vö. L. FIRPO, *L'utopismo del Rinascimento e l'età nuova*, in: *Lo stato ideale della Controriforma*, Laterza, Bari 1957, pp. 241–261, p. 245.

¹² «a természet parancsa szerint élni: erény» in MÓRUS T., *op. cit.*, p. 101.

toposznak köszönhetően az utópia a vele műfajilag érintkező szövegek hálójába kerül: elég csak az *età dell'orora* – a letűnt aranykor mítoszára –, a Cuccagna irodalomra, Arkádiára, vagy a földi paradicsom vallásos hagyományára gondolni.

Ezen szövegek megemlítését azért is tartom fontosnak, mert hiba lenne olyan következtetésre jutni, hogy az itáliai utópiák sora kizárólag a morusi hagyományra vezethető vissza. Noha a modernkori utópia összefonódott a tragikus sorsú szent nevével, az itáliai tradíció esetében egyéb műveket is görcső alá kell vennünk a műfaj vizsgálatakor: elsősorban az urbanisztikai írásokat és a városrendezési terveket, melyek nagy hatást gyakoroltak a reneszánsz utópiák fejlődésére.¹³ Leon Battista Alberti *De re edificatoria* című alkotása, Filarete *Sforzindaja*, vagy Francesco di Giorgio traktátusai hasonló problémafelvetésekkel élnek, mint a kor utópiái. Mindkét műfaj célkitűzése abban állt, hogy egy olyan gazdasági és politikai struktúrát hozzon létre a város szerkezetén belül, amely megfelel a reneszánsz embereszmenynek.¹⁴ Ebben a korban a középkor spontán szerveződésű városainak a helyét a fényűző reneszánsz *fejedelemségek* vették át, hol az új politikai erőviszonyok és a hozzájuk kapcsolódó anyagi lehetőségek új igényeket teremtettek: a higiéniai követelményeknek való megfelelés, a regnáló hatalom megtartását biztosító belső rend fenntartása, valamint a külső támadásoktól való védelem egyaránt az urbanisztika feladatkörébe tartozott. A fentiek fényében könnyen megállapítható tehát, hogy várostervezés és utópikus gondolkodás nem esztétikai, hanem politikai kérdés. A szoros összefonódást mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy mind az utópiákban mind az urbanisztikai traktátusokban, a megálmodott város építészeti struktúrájának kialakítása minden esetben organikus egységet mutat annak politikai berendezkedésével.

A másik szembeötlő hasonlóság a két műfaj között az, hogy az ideális életter mindkét esetben a város-állam formában ölt testet. A nagy monarchiák dicsőítése helyett visszatér az antik *polis* ideája, vagyis az univerzalizmust a sokféleség elve váltja fel.¹⁵ Itália esetében eme új idea létrejötté – mely a pluralitásban, az erők egyensúlyában és az értékek összehangolásában vélte megtalálni a békét és a szabadságot – történelmileg motivált, hiszen a háborúk dúlta félsziget is város-államokra tagolt. Vagyis az utópiák államformájának szerkezete részben – a klasszicizáló antik hagyományon túl – a 16. századi itáliai fejedelemségektől kölcsönözte

¹³ Vö. C. FORNO, *Fra realtà e utopia. Dialoghi e trattati del Cinquecento sulla città ideale* in: *I mondi possibili: l'utopia*, a cura di G. Barberi Squarotti, Tirrenia, Torino 1990, p. 123.

¹⁴ Vö. E. GARIN, *La città ideale*, in: *Scienza e vita civile nel Rinascimento italiano*, Bari 1965, p. 35.

¹⁵ Vö. Uo.

példáját¹⁶. A *polis*, valamint az antik hagyomány tárgyalásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a két alapvető fontosságú művet sem, amelyek kiemelkedő hatást gyakoroltak az itáliai utópiák fejlődésére: Platón *Államára* és Arisztotelész *Politikájára* gondolok, amelyek egyaránt nélkülözhetetlen ideológiai alapkövévé váltak minden itáliai utópiának.¹⁷ Hogy lezárjam az immáron távolra kanyaradott elemzést az urbanisztikai traktátusok, valamint az utópiák hasonlatosságáról, egy lényegi különbségre hívnám még föl a figyelmet: míg az utópiák kizárólag ideológiai meggyőződéstől vezéreltek, addig az urbanisztikai traktátusok a megvalósítás szándékától is terheltek. Ennek következtében természetesen a valósághoz is jobban kötődnek.

Az utópiák általánosan előforduló és rendszeresen visszatérő jellemzői széles körben ismertek: az *insularismus*¹⁸, az *autarchia*¹⁹, a város geometriai struktúrája, nő- és vagyonszűkösség. Van azonban egy mindennél fontosabb állandóan jelenlévő követelmény: a vallás. Noha az Isten kultusza a művekben eltérő formában jelenik meg – számunkra most nem is az a lényeg, hogy hogyan –, a vallás meglete sohasem kérdőjelezhető meg. Ez abból fakad, hogy a vallás hiányában az utópisták nem lennének képesek értelmezni az erkölcs fogalmát. Bár az utópiák megkövetelik maguknak a jogot, hogy a racionalitás elve szerint szerveződjenek meg, még képtelenek arra, hogy – egy vallástól mentes – autonóm etikát hozzanak létre.²⁰ Következésképpen szükségük van egy Istenre és egy vallásra, amely megerősíti őket hatal-

¹⁶ Itáliában a geopolitikai helyzet átalakulásával megváltozott az államok területéről való gondolkodás is. Érdekes megfigyelni, hogy Machiavelli – a XVI. század elején – még egy expanzív állam-modellt állított mintául a *Sopra la prima decia di Tito Livio* című művében. Ezzel szemben a késő reneszánsz utópisták már Velencét tekintették példának: vagyis egy olyan modellt, amely a terjeszkedés helyett a megőrzés politikáját tartotta irányadónak.

¹⁷ Narrációs szempontból azonban jelentős eltérést láthatunk a görög és a modernkori utópiák között: Platón dialektikus és Arisztotelész argumentatív érvelérendszerével szemben Morus bevezeti a nagyobb validitással rendelkező személyes – ámbár fiktív – tapasztalatra alapuló okfejtést.

¹⁸ Az *insularismus* terminust magyarul olyan *elszigeteltségnek*, *szigetszerűségnek* fordíthatnánk, amely a földrajzi elkülönésen túl mentális önállóságot is jelent. Noha eme kritérium megtartása az utópiákra általánosan jellemző, olykor találkozhatunk anomáliákkal is a paradigmán belül: F. Patrizi da Cherso ideális városában egy olyan repetitív modell jelenik meg, amely a szigetszerűség helyett az ismétlődés gondolatán nyugszik. Ennek magyarázata Patrizi személyes élettapasztalatában keresendő: dalmát filozófus lévén maga is jól ismerte a Velencei Köztársaság Földközi-tengeren zajló gyarmatosító (városalapító) tevékenységét; példáját mértékadónak tekintette. Így az ideális állam megalkotásakor nem az elszigeteltség morusi ideáját, hanem a velencei kolonizáció repetitív – vagyis a Velencéhez hasonló városok létrehozását megcélzó – modelljét vette alapul.

¹⁹ Az *autarchia* alatt olyan önellátásra berendezkedett gazdálkodást értünk, mely visszautasítja a fizetőeszközök használatát is.

²⁰ A. TENENTI, *L'utopia nel rinascimento*, in: *Studi storici*, VII (1996), p. 699.

mukban. Ezáltal a vallás *instrumentum regnivé* válik, mivel a hatalom alapjaként ez garantálja az államszervezet stabilitását²¹.

A hit és a hites életben megnyilvánuló erkölcs ezáltal új funkciót ölt magára: célból eszközzé válik, hiszen önmagán túlmutatva az államszervezet fennmaradásért is felel. A fentiek fényében azonban az utópiák végső célja is jobban kirajzolódik: ezen ideális városok elsődleges feladata tehát nem az emberek boldogítása vagy erkölcsös életre történő nevelése, hanem a *Ragion di Stato* – az államérdek – megvalósítása. Ennek igazolásaként elég csak Morus Utópiájának háborúról szóló bekezdéseire gondolnunk. Ha a szigeten az erkölcs mindenekfölöttisége lett volna a mértékadó, akkor Morus nem juthatott volna arra a következtetésre, hogy a győzelem érdekében a korrupció, a csalás és a megvesztegetés is megengedhető, sőt dicséretes magatartásforma. A politikának eme kiszabadítása az erkölcsi béklyók alól már szinte Machiavellit idézi: a hasonlóság pedig korántsem véletlen, hiszen meggyőződésük közös tőből ered. Mindketten az állam érdekeit (Machiavellinél az államérdek, a politikai berendezkedésnek köszönhetően egybeesik a fejedelem érdekeivel.) tartották szem előtt, és így az erényeket csupán eszköznek vélték. A különbség mindössze annyi, hogy Morus sok esetben épp az erények megtartását vélte államérdeknek: ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy erkölcs és politika egysége immáron örökre megszakadt.

A 16. század morális válságára – mely nem csak a politika és az erkölcs kettéhasadásában, hanem a református egyházak leszakadásában is jelentkezett – a katolikus egyház is igyekezett megfelelő választ adni. Nagyon érdekes megfigyelni, hogy az egyházi autoritás alakulása miként tükröződik az utópiák szerkezetében. Az egyre inkább teret nyerő katolikus restauráció elutasítja a reneszánsz racionalitásba vetett abszolút hitét, amely a katolikus doktrínákat úgy értelmezte, mint a természet – önmagában elégséges – törvényeihez készült felesleges kiegészítést. A barokk utópiák ezzel szemben a társadalmi és gazdasági átalakulást már a morális megújulás igényével is társították. A megerősödő egyházi befolyás következtében az erkölcsök rehabilitációja újra fontos szerepet játszik a művekben. Ennek

²¹ Gondoljunk csak arra a tényre, hogy Morus megtiltja Utópia lakóinak a lélek halhatatlanságának megtagadását. A törvény azonban nem vallási, hanem politikai meggyőződésből születik: Morus véleménye szerint ugyanis, ha valaki nem hisz a lélek halhatatlanságában, akkor a túlvilági büntetéstől való félelem nem fogja visszatartani az erkölcstelen – vagyis a társadalomra káros és veszélyes – cselekedetek elkövetésétől. Vö.: «[Aki nem hisz a lélek halhatatlanságában, azt]... nem veszik polgárszámba sem, mert ha a félelem nem tartaná vissza, intézményeiket és erkölceiket semmibe venné. Ugyanis alig kétséges, hogy aki a törvényeken kívül semmitől sem fél, és a testi életen túl semmit nem remél, az magán-szenvedélyei érdekében a haza törvényeit titokban igyekszik kijátszani vagy erőszakkal megszegni. Az ilyen fölfogású embert nem részesítik tisztségekben, nem bíznak rá hivatalokat, kizárják a köztevékenységből: tespedt és silány belső alkata miatt megvetik.» in MORUS T., *op. cit.*, p. 138.

következtében a 16. századi panteista vallás szemléletet egy erősen dogmatikus katolikus attitűd váltja fel. Természetesen ez az átalakulás az államelméletet sem kímélte: a politika a morál, az erkölcs pedig a vallás alárendeltjévé vált. Eme hierarchikus átrendeződésnek tulajdonítható az a tény, hogy ebben az időben a világi uralkodók pozíciója meggyengült az egyházi hatalommal szemben, és hogy a két *intézmény* alá-fölérendeltségi viszonyba került egymással. A fenti átalakulások az irodalomban is éreztették hatásukat: elég csak Bonifaccio *Repubblica delle Apijára* [A méhek köztársasága] gondolni, amely már címével is az egyház megerősödött helyzetét és a világi hatalommal szembeni prioritását hivatott jelezni. A mű ajánlásából kiderül ugyanis, hogy az utópia VIII. Orbán pápához, vagyis Maffeo Barberinihez szól, akinek családi címerét az utópia címében szereplő méhek díszítik. Így *A méhek köztársasága* megnevezés – Vergilius *Georgicájának* felidézésén túl – egy olyan demokratikus államforma képét tárja rögtön az olvasó elé, amely mind erkölcsileg, mind politikailag a pápai hatalomra vezethető vissza. Természetesen a Katolikus Egyház iránti elkötelezettség az egész mű ideológiájára jellemző: Bonifaccio szigetén *Utópia* minden kötöttségtől mentes hitét a katolikus restauráció dogmatikus vallása váltja, amely egyeduralkodó normaként határozza meg a sziget erkölcsi, társadalmi és gazdasági berendezkedését.

Összegzésként megállapíthatjuk tehát, hogy az utópiák minden esetben hű tükröi koruknak: igyekeznek megoldást találni gazdasági és erkölcsi problémáikra, választ adni a körülmények szülte új igényekre, és megörökíteni mindazt a tudást, amelyből származnak. Noha ítéletüket eltérő formában artikulálják (kritika vagy a *laudáció*) céljuk mindig ugyanaz: túllépni a jelen társadalmi valóságán, hogy ezáltal leleplező tanúbizonyságot szolgáltassanak róla.